

SAMARQAND AN'ANAVIY BADIY KULOLCHILIGINING O'ZIGA HOS USLUB VA YO'NALISHLARINING ILMIY ASOSLARI

Dominjonov Komoliddin Faxriddin o'g'li

Namangan davlat pedagogika instituti
o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqola Samarqand an'anaviy badiiy kulolchiligining o'ziga xos uslubi va yo'nalishlarini tarixiy, texnik va estetik jihatlarini bilan ilmiy asosda tahlil qiladi. Maqolada kulolchilikning neolit davridan boshlab paydo bo'lishi, qadimiy jamiyatlarda ayollar tomonidan boshlangani, keyinchalik erkaklarning ham bu hunarga qo'shilgani qayd etiladi. Ayniqsa, O'rta Osiyoda, jumladan, Samarqandda kulolchilik san'atining IX–XII asrlarda rivoj topib, Temuriylar davrida o'zining eng yuqori cho'qqisiga chiqqani ta'kidlanadi.

Afrosiyob qazilmalari natijalari asosida Samarqand kulolchilik uslublarining badiiy-texnik xususiyatlari, naqshlar, shakllar, ranglar uyg'unligi ilmiy asosda yoritiladi. Idishlarning ochiq va yopiq shakllari, ularning funksional va estetik vazifalari tafsilotlari bilan tahlil qilinadi. Shuningdek, Samarqand maktabining boshqa kulolchilik markazlariga (Toshkent, Buxoro, Farg'ona, Namangan, G'urumsaroy, Shahrisabz va boshqalar) bo'lgan ta'siri ham yoritilgan.

Maqola yakunida XX asrga kelib kulolchilikning inqirozi, sanoatlashtirish bosimi va ustaxonalarning kamayib borishi qayd etiladi. Shu bilan birga, Samarqand kulolchilik maktabining madaniy meros sifatida davom etishi, uning uslubiy xususiyatlari, ustalari va hududiy ta'sir doirasi ilmiy-nazariy jihatdan asoslab beriladi. Maqola, umuman olganda, Samarqand kulolchilik maktabining o'ziga xosligi va tarixiy-madaniy ahamiyatini yoritishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Samarqand kulolchilik maktabi, badiiy kulolchilik, Afrosiyob arxeologik qazilmalari, Temuriylar davri san'ati, ochiq va yopiq shakldagi idishlar, geometrik va o'simlik naqshlari, sirli sopol idishlar, Neolit va Eneolit davri kulolchilik, O'zbekiston kulolchiligi, hunarmandchilik tarixi, Farg'ona kulolchilik maktabi, Buxoro kulolchilik maktabi, Xorazm kulolchilik maktabi, mahalliy bezak uslublari, idish dizayni va rangi, san'at va amaliy hunar, XX asrda kulolchiligining tanazzuli.

Kirish

Inson kulolchilik bilan neolit davridan shug'ullangan. Maxsus loydan buyumlar qo'lda yasalgan, quritib olovda qizdirilgan. Kulolchilikda ishlatiladigan tuproq jahonning hamma yerlarida mavjudligi deyarli hamma xalqlarda kulolchilikning keng tarqalishini ta'minladi. Kulolchilik bilan dastlab ayollar shug'ullangan, keyinchalik kulollik charxining paydo bo'lishi bilan erkaklar ham bu ishga jalb qilingan. Yasalgan idishlar esa maxsus o'choq va xumdonlarda pishirilgan. Kulolchilikning sodda usullari Osiyoning tog'liq hududlarida yashovchi xalqlarda hozir ham mavjud. Neolit davriga oid qarorgohlarning qazib topilgan qoldiqlari o'sha davrda idishlarning tagi uchli qilib tayyorlanganligini ko'rsatadi Bunga sabab o'sha davrda yer yuzini aksariyat joylar saxro va qumilikdan iboratligi sababli (idishlar yerga suqib qo'yilgan). Eneolit davrida Sharq mamlakatlarida, Yunonistonda vafis sopol idishlar tayyorlash, sopolidan me'morlikda foydalanish avj oladi. Sirlash usullari kashf etilgach, kulolchilik buyumlarining badiiy qimmatini osha bordi.

O'rta asrlar Tahrirlash Afrosiyob va O'rta Osiyoning boshqa yerlarida topilgan arxeologik qazilmalar IX-XII-asrlarda kulolchilik bu yerlarda ancha rivojlanganligini ko'rsatadi, XIII asrda mo'g'ullar hujumlari oqibatida kulolchilik nisbatan sekin rivojlangan XIV-XVI asrlarga kelib kulolchilik ancha taraqqiy etdi. O'rta Osiyoning bo'linib ketishi o'zaro aloqalar susayishini keltirib chiqardi, lekin hunarmandchilik (ayniqsa, kulolchilik) rivojlanishda davom etdi. Turli joylarda kulolchilikning turlicha uslublari vujudga keldi. Xalq ustalari ko'plab idishlar tayyorlash bilan birga ularni yuksak did bilan bezadilar. Rossiyadan ko'plab chinni mahsulotlar keltirilishi O'rta Osiyo kulollari bozorini birmuncha susaytirdi. Biroq arzon sopol idishlarga bo'lgan talab, ayniqsa, me'morlikda kulolchilik mahsulotlarining keng qo'llanilishi kulolchilikning uzluksiz rivojlanishini taqozo etdi.

O'rta Osiyoda, ayniqsa, O'zbeklar va Tojiklar yashaydigan joylarda kulolchilik taraqqiy etdi. Qoratog', Panjakent, Samarqand, Kitob, Shahrisabz, G'ijduvon, Xorazm, Toshkent, G'urumsaroy, Rishtonda sopol idishlarni sirlab bezatishning o'ziga xos uslublari vujudga keldi. Bu markazlarda tayyorlangan kulolchilik buyumlari pishiq, chiroyli, nafis siri, ko'rkam naqshlari bilan diqqatni tortadi. XX-asrning 20-yillaridan kulollar mexnatini tashkil etishga e'tibor berildi. Toshkentda tajriba kulollik, Samarqandda kulollik ustaxonalari ochildi, Toshkentda o'quv ishlab chiqarish, badiiy kulolchilik ishga tushdi (1932), qisqa muddatli kurslar tashkil qilindi, kulollar tayyorlash,

ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2024 SJIF 2024 = 5.073/Volume-3, Issue-6

ularning malakalarini oshirish yo‘lga qo‘yildi. T. Miraliyev (Toshkent), R. Egamberdiyev, A. Hazratqulov (Shahrisabz), Muhammad Siddiq, Usmon Umarov (G‘ijduvon) singari kulollar yoshlarga ta‘lim berdi. Kulolchilikni tadqiq etish, rivojlantirish hamda yoshlardan kulollar tayyorlashda O‘zbekiston xalq rassomi Muhiddin Rahimovning xizmatlari katta. Arxeologik materiallar kulolchilik mahsulotlarining asrlar davomida takomillashib borganini ko‘rsatadi. Davr kulolchilik mahsulotlariga, uning turi va bezaklariga katta o‘zgarishlar kiritdi.

O‘tmishda tayyorlangan shamdon, qorachiroq, sarxona, jomashov, xum singari sopol idishlarga ehtiyoj qolmadi. Guldon, tovoq, lagan kabi sopol idishlar va buyumlarga ehtiyoj katta. Me‘morlikda ham kulolchilik mahsulotlari (koshin, parchin va boshqalar) keng ko‘llanilmoqda. Sopol lagan (X-asr, Afrosiyob). Budrochtepadan topilgan sopol idishlar (Surxondaryo). Kulollik buyumlari (XX-asr). Hozirgi kunda badiiy bezatish usuli, shakli va tayyorlanish usullariga ko‘ra quyidagi kulolchilik maktablari mavjud: Farg‘ona (asosiy markazlari - Rishton, G‘urumsaroy), Buxoro-Samarqand (asosiy markazlari Samarqand, Urgut, G‘ijduvon, Uba), Xorazm (asosiy markazlari - Madir, Kattabog‘ qishloqlari), Toshkent. Har bir maktab o‘zining rivojlanish va ijodiy tamoyillari, yetakchi markaz va ustalari, o‘ziga xos xususiyatlariga ega bo‘lish bilan birga asosiy badiiy umumiylikni ham saqlagan.

Samarqand kulolchilikgi ehtimol, O‘zbekistonning kulolchilik arxivining eng qadimiy diqqat markazida birnecha ming yil oldin Samarqand viloyatida tashkil etilgan bo‘lishi mumkin. Bizning vaqtimizga, Afrosiyob xarobalarida, kulolchilik idishlar va afsonaviy “So‘g‘diyonaliklar qo‘llari bilan yaratilgan” mahalliy xudolar va ajoyib nolalar saqlanib qoldi. Buyerda shakllangan uslubda musulmon uyg‘onish davri (XIII-asrlarning boshi) sifatida tanilgan butun davrning badiiy an‘anasining o‘zigaxos xususiyatlarini aksettiradi va viloyatlarning ko‘plab kulolchilik markazlariga ta‘sir qiladi. “Afrosiyob” turkumidagi arxeologik ishlar paytida olingan natijalar, oddiy mahsulotlar va uning noyob namunalarini ishlab chiqaradigan kulollarning butun kvartallari mavjud bo‘lgan. Afrosiyobning badiiy kulolchiligi badiiy va texnik mukammaligi bilan ajralib turadi, chunki yuqori sifati, porloq va bo‘yoqlarning yuqori sifati va shakllar bezakni to‘ldiradi. Tayyorlanadigan idishlar ochiq va yopiq shaklda bo‘lgan. Yopiq shakldagi, ko‘zalar va kozaga o‘xshash idishlar, ochiq shakldagi idishlarga - turlixil taomlarga mo‘ljallangan (Lagan, kosa, nimkosa, piyola va boshqalar). Mahsulotlani bezashda, nafislik va ranglarni hissi etish xarakterli bo‘lgan. U asbob idishning bo‘yin va gorizontal

ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2024 SJIF 2024 = 5.073/Volume-3, Issue-6

kamarlarida qo'llanilgan. Bu, asosan, o'simlik shaklida yoki geometrik bezak, ba'zida qushlar, hayvonlar va odamlar shaklida, ramzlar tili bilan mahalliy ramzlar va xalq og'zaki ijodida tasvir etilgan. Ochiq shakldagi badiiy kulolchilik idishlar ko'zasimon idishlarga nisbatan ko'proq bo'lgan. Samarqand badiiy kulolchiligina yangi yuksalish davri Temuriylar davri bilan chambarchas bog'liqdir. Ayni paytda, XIV-XV asrlarda Samarqandda eng katta kulolchilik markazi mavjud bo'lgan. Bu yerda, poytaxtda yangi sopol bezakning yangi uslubi paydo bo'lgan va bu boshqa markazlarning kulolchilik buyumlari ishlab chiqishga - Toshkent, Buxoro, Farg'ona, Shahrisabz, Merva, Nisa va boshqa kulolchilik markazlariga o'z ta'sirini ko'rsatgan. Afrosiyobning kulolchiligidan farqli o'laroq, ular dizaynda o'simlik va geometrik naqshlar ustunlik qilishdi, yangi uslub haqiqiy boshlanishning hukmronligi bilan ajralib turadi. Idishlar va idishlarda siz ishonchli mahorat va ishonchlik bilan qilingan qushlar va o'simliklarning rasmlarini ko'rishingiz mumkin. Shuningdek, rasmni o'zgartirib, oq, qizil va to'q jigarrang kompleksning o'zgarishi, ko'k-oq gamma yoki siluuet qora bezaklari singari, yorqin ko'k sug'orish ostida o'zgarishi o'zgaradi. Temuriylar idishlarining ba'zi nusxalari Xitoyning ta'siri ostida amalga oshiriladi. Vaqt o'tishi bilan mahalliy xo'jayinlar taqlid qilib, o'zlarining uslublarini yaratib, yangi motiflarni joriy etishadi. XIX-XX asr boshlarida sanoat ishlab chiqarishining faol o'sishi tufayli an'anaviy san'at hunarmandlarining an'anaviy turlari, birinchi navbatda yirik shaharlarda yo'q bo'lib keta boshladi. Shunday qilib, Samarqandda atigi 14 ta kulolchilik ustaxonalari bor edi.

Zavod ishlab chiqarishining rivojlanishi bilan Samarqand badiiy kulolchiligi aslida 1950-1960 yillargacha butunlay g'oyib bo'ldi. Endi ustalar an'anaviy kulolchilik idishlar o'rnida boshqach yodoshib loydan turli xel an'anaviy va souvenir buyumlar yasashni boshlashdilar. Shunday qilib, avval an'anaviy kulolchilikning mashhur ustasi usto Umar Jo'raqulov, keyinchalik yangi yo'nalish Samarqandda muvaffaqiyatli rivojlanayotgan kichik dekorativ haykalchlar va an'anaviy milliy kulolchilik rivojlanib, Samarqand kulolchilik maktabi qayta tiklandi. Bugun Samarqand kulollari yaratilayotgan mahsulotlarida sariq va yashil rangli bo'yash bilan qoplangan, btzaklarda er, suv, osmon, quyosh, yulduzlarning qadimiy ramzlarini o'rganamiz. Ustra Umar Jo'raqulov shogirdlari va izdoshlari, idishlar, shamdonlar, kuldonlar, turli shakldagi kompozitsion haykalchalar bilan bezatilgan suvenirlar, juda ajoib uslubda yaratilgan bo'lib ularni chertganda uziga xos jarangdor ovoz chiqaradi. Ushbu shogirdlardan biri usto **Haydar Boturov**. 1949 yilda Samarqand yaqinidagi Galaous qishlog'ida tug'ilgan. O'rta maktabda o'qish tugaganidan

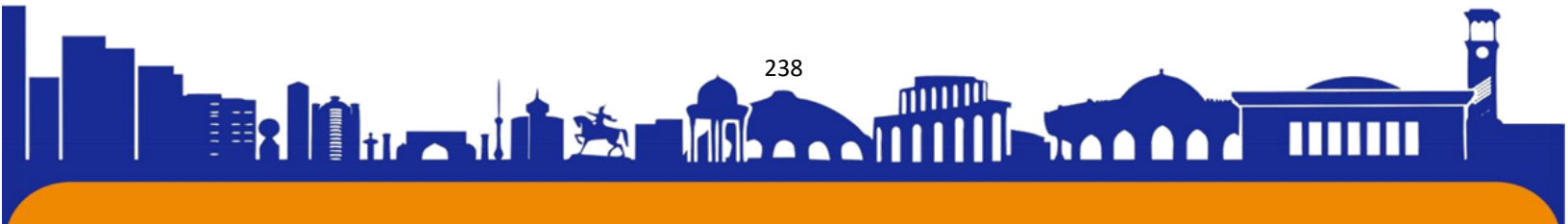
ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2024 SJIF 2024 = 5.073/Volume-3, Issue-6

so'ng, u 1966 yilda Samarqand Badiiy fonda ishga kiradi. Samarqand Badiiy fondaning kulolchilik ustoxonasida samarqandlik taniqlo usta-kulol, O'zbekiston xalq rassomi ustoz Umar Jo'raqulov ishlar edi. U Samarqand kulolchilik maktabini qayta tiklagan shaxs edi. U ko'pgina shogirdlari qatori Haydar Boturovga ham ustozlik qilgan.

Haydar Boturovga kulolchilik ustoxonasida ishlash bilan birga 1969-1975 yillarda Samarqand davlat universitetining tarixiy fakultetida tahsil olgan, u unga qadimiy Samarqand tarixi bo'yicha boy bilim olgan. Shuning uchun u an'anaviy kulolchilik shakllarini tanladi va bu sohada ko'p izlanishlar olib bordi. U Afrosiyob kulolchilik mahsulotlari namunalari shakllari va chizmalarini tikladi. Haydar Boturovning ishi yorqin shaxsiyat bilan ajralib turadi. U Afrosiyob arxeologik topilmalarini o'rganib, avlodlar tomonidan yaratilgan asarlarni o'rganib o'zi ham ko'pgina ularga o'xshash ajoyib va original asarlar yaratdi va bu asarlar ko'pgina o'zbek va xorijda muzey to'plamlarida munosib o'rin egallaydigan. Uning asarlari eng taniqli o'zbek va xorijiy muzeylar, shuningdek ko'plab shaxsiy to'plamlarning asoslarida saqlanadi. 1968 yildan beri yosh bo'lishiga qaramay u turli viloyat, respublika, umumittifoq va xorijiy ko'rgazmalarda qatnashib keldi. 1970 yildan beri u Germaniya, Frantsiya, Niderlandiya, Belgiya, Daniya, Vengriya, Polshada bo'lib o'tganko'rgazmalarda, shuningdek, Yaponiyadagi Expo-70 ko'rgazmasida qatnashgan.

1973 yilda Sobiq Ittifoq rassomlari uyushmasining a'zosi bo'lgan. Bu vaqtlarda xar bir respublikadan sanoqli ustalarni ushbu uyushmaga a'zolikka qabul qilishni inobatga oladigon bo'lsak, ustaning maxorati nechog'lik yuqori ekanligini tasavvur qilishimiz mumkun bo'ladi.

1997 yilda Mustaqil O'zbekistonda Badiiy Akademiyasini tashkil qilishi munosabati bilan Haydar Boturov uzoq yillar sermaxsul ijod va o'zbek kulolchilik san'ati rivojiga qo'shgan ulkan xissalarini inobatga olib, o'sha yilning o'zidayoq birinchlardan bo'lib O'zbekiston Badiiy akademiyasi a'ziligiga qabul qilingan. U bizning respublikamizda va xorijda turli xil nufuzli san'at ko'rgazmalarida doimiy ishtirok etgan. Uning asarlari ko'plab muzeylarning kolleksiyalarida joy olgan, masalan, O'zbekiston madaniyati tarixi davlat muzeyi, O'zbekiston davlat san'at muzeyi, O'zbekiston davlat amaliy san'at muzeyi, Moskvadagi Sharq xalqlari davlat muzeyi, Sankt-Peterburgdagi Amaliy san'at muzeyi, Belorussiya davlat san'at muzeyi va boshqa joylarda saqlanmoqda.

Haydar Boturov 2018 yil yanvar oyida Samarqandda vafot etdi . Hozirda ustaning islarini shogirtlari davometirib kelishmoqada.¹

Xulosa

Samarqand an'anaviy badiiy kulolchiligi O'zbekistonning boy madaniy merosining ajralmas qismi bo'lib, asrlar davomida shakllanib, o'ziga xos uslub va badiiy ifoda vositalariga ega bo'lgan. Afrosiyobdagi arxeologik topilmalar, Temuriylar davridagi yuksak san'at namunalaridan tortib, zamonaviy davrgacha bo'lgan jarayon Samarqand kulolchiligini mintaqadagi eng muhim hunarmandchilik maktablaridan biriga aylantirgan. Ushbu maktab nafaqat texnik mukammallik, balki estetik go'zallik, rang va shakl uyg'unligi bilan ajralib turadi. Bugungi kunda bu qadimiy san'at turini o'rganish, asrash va yosh avlodga o'rgatish – madaniy merosimizni saqlash yo'lida muhim vazifalardan biridir. Shu bois, Samarqand kulolchilik maktabining tarixiy ahamiyati va badiiy qiymatini chuqur ilmiy asosda o'rganish dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

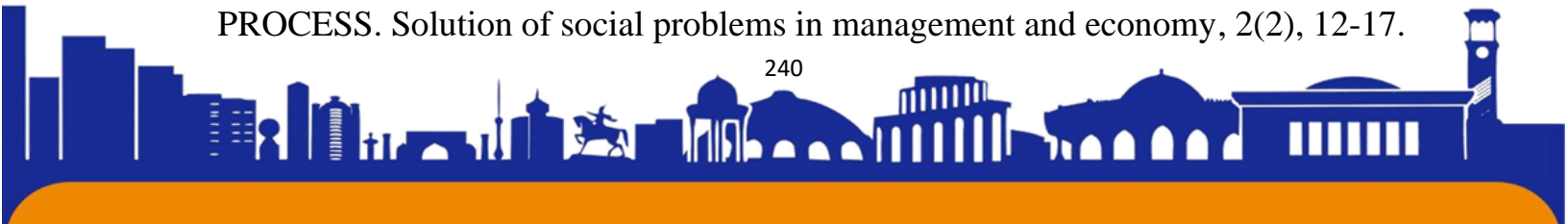
1. Adhamjon o'g'li, O.M. (2025). Natyurmort tuzish va uni tasvirlash usullari. *intellectual education technological solutions and innovative digital tools*, 3(33), 75-80.
2. Oktyabrov, M., & Ibrohimjonova, S. (2025). O'QUVCHILARGA RANGLARNI O'RGATISHDA FOYDALANISH UCHUN TAVSIYA ETILGAN METODLAR. *Universal xalqaro ilmiy jurnal*, 2(4.3), 150-156.
3. Adhamjon o'g'li, O. M. (2025). INNOVATSION YONDASHUV ASOSIDA BOLALARINI DEKORATIV RASM CHIZISHGA O'RGATISHNING DIDAKTIK AHAMIYATI. *IMRAS*, 8(6), 142-147.
4. Mohirjon, O. (2023). Tasviriy sanat mashgulotlarining oziga xosligi. *o'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali*, 2(15), 464-470.
5. Nabiyeu, B. (2022). Natyurmort kompozitsiyasini tuzish va tasvirlashda bosqichlar asosida ishlashning ahamiyati. *academic research in educational sciences*, 3(12), 334-338.

¹ <https://telegra.ph/SAMARQAND-KULOLCHILIGI-01-04>

ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2024 SJIF 2024 = 5.073/Volume-3, Issue-6

6. Hoshimjon o'g'li, Q.N. (2025). Ta'limda gamifikatsiya: powerpoint asosida didaktik o'yinlarni yaratish texnologiyasi. *formation of psychology and pedagogy as interdisciplinary sciences*, 3(36), 316-322.
7. Oripov B. Tasviriy san'atni o'qitishning zamonaviy pedagogic texnologiyasi, didaktikasi va metodikasi //Toshkent." *Ilm ziyo.* – 2013.
8. Taxirovich S. N. BO'LAJAK TASVIRIY SAN'AT O'QITUVCHILARIDA ETNOMADANIY KOMPYETYENSIYANI MILLIY-HUDUDIY MATYERIALLAR VOSITASIDA RIVOJLANTIRISH.
9. Rakhimov, K. (2023). THE ROLE OF PORTRAIT ARTISTS IN FINE ARTS. *Models and methods in modern science*, 2(2), 13-19.
10. Rakhimov, K. (2023). THE SIGNIFICANCE OF SCULPTURE IN THE DEVELOPMENT OF MODERN FINE ART OF UZBEKISTAN. *Current approaches and new research in modern sciences*, 2(2), 5-9.
11. Komoldinov, S. (Jomoldin o'g'li, K. S. (2022, April). RANGTASVIRDA MANZARA ISHLASHNING AMALIY AHAMIYATI. In *International Conference on Research Identity, Value and Ethics* (pp. 101-104)
12. Komoldinov, S., & Sattarov, F. (2024). Ijodiy asar yaratish bo'yicha metodik tavsiyalar. *Scientific-theoretical journal of International education research*, 2(1), 42-46.
13. Sattarov, F. (2024). SCIENTIFIC-THEORETICAL FOUNDATIONS OF LEARNING THE RULES OF COMPOSITION AND DEPICTION IN PAINTING. *Multidisciplinary Journal of Science and Technology*, 4(10), 379-382.
14. Farxod, S. (2023). STILL LIFE GENRE CHARACTERISTICS AND EDUCATION PLACE IN THE PROCESS. *Academia Science Repository*, 4(04), 416-422
15. Boltaboev, A. K., & Abdirasilov, S. F. (2023). METHODOLOGICAL BASIS OF DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL-PEDAGOGICAL COMPETENCE IN STUDENTS BY MAKING PENCIL DRAWINGS AND DRAFTS. *Экономика и социум*, (3-2 (106)), 57-60.
16. Boltaboev, A. (2023). HEORETICAL BASIS OF THE DEVELOPMENT OF THE SPATIAL PERSPECTIVE IMAGERY IN THE PERFORMANCE OF PENCIL AND DRAFT IN THE PROCESS OF STUDENT EDUCATIONAL PROCESS. *Solution of social problems in management and economy*, 2(2), 12-17.

ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2024 SJIF 2024 = 5.073/Volume-3, Issue-6

17. Nabiyev, B., & Usmonova, Y. (2025). NATYURMORT JANRINING RIVOJLANISH TARIXI VA BOSQICHLARINI O'RGANISHNING AHAMIYATI . *Universal Xalqaro Ilmiy Jurnal*, 2(4.3), 196–200. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/universaljurnal/article/view/105134>
18. Bobur Abdug'ani o'g'li Nabiyev, & Xonzodaxon Isroiljon qizi Anvarova. (2025). Ranglarning xususiyatlari va insonlarga ta'siri . *Science and Education*, 6(6),753–757.Retrievedfrom <https://openscience.uz/index.php/sciedu/article/view/7867>

